We moeten opnieuw leren inzien welke waarde aandacht en vrije tijd hebben voor het leerproces en de creativiteit, zegt schrijfster en filosoof Joke Hermsen. Ze pleit daarom voor 'kairos-plekken', ruimten waar leerlingen, studenten en werknemers tot reflectie kunnen komen.

'Ons brein kent zelden meer een moment van rust'

Interview met schrijfster en filosoof Joke Hermsen

Dirk Franco

Ruime tijd geleden leerde ik de Nederlandse schrijfster en filosoof Joke Hermsen kennen via een interview in *De Morgen*. In dat gesprek ging het onder meer over 'kairos'-tijd, een vorm van innerlijke tijdbeleving, een begrip dat destijds nieuw voor mij was. Ik nam contact op met Hermsen en nodigde haar in 2006 uit voor een lezing – intern en voor ons netwerk – aan Xios Hogeschool Limburg, waar ik destijds algemeen directeur was. Haar betoog draaide toen al rond digitaal detoxen. Ze illustreerde bovendien rijkelijk hoe creativiteit en vernieuwing nood hebben aan een vrije geest, zonder voortdurende prikkels. Net de kairos-tijd leent zich daar bij uitstek toe.
Zelf haalde ik er veel inspiratie uit. Ik zag de kairos-benadering onder meer als een mogelijkheid om tot een paradigmashift te komen – met andere woorden: niet alleen optimaliseren wat bestaat, maar ook werkelijk openstaan voor andere benaderingen, denkwijzen en oplossingen. Deze begrippen heb ik later ook actief bij mijn studenten en collega's geïntroduceerd.
Ik bleef Joke Hermsen volgen en haar boeken – ook haar romans – lezen. In *Kairos. Een nieuwe bevlogenheid* (2014) licht ze het begrip kairos onder meer toe met betrekking tot het onderwijs, in het hoofdstuk 'Tussen herinnering en hoop. Over bevlogen docenten, iPadscholen en narratief onderwijs'. Behalve voor de rol van de docenten heeft Hermsen ook aandacht voor de digitalisering in het onderwijs. Bovendien gaat ze dieper in op de vraag of 'het leren en stimuleren van sociale en creatieve vaardigheden niet net zo belangrijk is als de ontwikkeling van de cognitieve vermogens'.

Toen we eind vorig jaar binnen de *Th&ma*-redactie het idee opvatten om een nummer te wijden aan *slow science*, heb ik extra inspanningen geleverd om Joke Hermsen voor dit nummer te kunnen interviewen. Want zoals ze in haar boek schrijft, kan de kairos-tijd extra kansen en inzichten bieden – inzichten die kunnen inspireren en echte veranderingen op gang kunnen brengen. En laat dat nu net de kern zijn van slow science.
Ons gesprek vond plaats via een videoverbinding.

U verbindt het 'kairos'-moment onder andere met verveling en openheid om tot nieuwe inzichten te komen. Ik heb het steeds gezien als een mogelijkheid om tot een paradigmashift te komen; je kunt het aannemen als levenshouding en bijvoorbeeld toepassen in een langlopend (wetenschappelijk) onderzoek.

Joke Hermsen: 'Ik houd me inderdaad alweer enige tijd hiermee bezig: hoe rust en aandacht, maar ook verwondering en een wakkere, alerte geest een rol spelen binnen het creatieve proces. Het denken hierover kent inmiddels ook al een lange geschiedenis; denk aan de Romeinse senator en historicus Cato, toen hij schreef: 'Nooit is een mens actiever dan wanneer hij niets doet.' In de klassieke oudheid was dit een belangrijk inzicht. De Grieken gaven daar het woord *scholè* aan, dat de betekenis kreeg van 'discussies en kennis opgedaan in de vrije tijd'. Ons woord 'school' is van dat begrip afgeleid.
Rust, of vrije tijd, werd dus gezien als een voorwaarde voor creativiteit én voor het leerproces. Dit staat nogal in contrast met de hoge prestatiedruk die tegenwoordig binnen het

Slow science

onderwijs en daarbuiten geldt, waar dan ook nog de technostress bij is gekomen. De door ons duur bevochten vrije tijd brengen we in toenemende mate voor en met beeldschermen door, waardoor ons brein zelden meer een moment van rust kent.
We moeten opnieuw leren inzien welke waarde rust, aandacht en vrije tijd – scholè – voor het leerproces en voor de creativiteit hebben. We zouden wellicht meer beeldschermvrije ruimten op scholen en op de werkplek kunnen scheppen, waar leerlingen, studenten en werknemers even tot rust en tot reflectie kunnen komen. Ik heb dat ook wel 'kairosplekken' genoemd, omdat je Kairos, de Griekse god van het juiste momentum, de juiste maat en de juiste balans, als een intermezzo op de voortrazende kloktijd kunt beschouwen.'

In uw boek* Kairos. Een nieuwe bevlogenheid *wijdt u een hoofdstuk aan het onderwijs. Kunt u bijkomende handvatten geven om dit op curriculumniveau ingang te doen vinden?
'In mijn boek heb ik niet alleen de link gelegd met kairos-tijd, maar ook met een tweede belangrijk aspect van kennisverwerving en creativiteit, namelijk het begrip 'serendipiteit'. Daar zie ik een antwoord op de vraag hoe je dit in een curriculum kunt integreren. Serendipiteit betekent namelijk dat je per toeval iets onverwachts ontdekt waarnaar je niet per se op zoek was. Grote ontdekkingen of inzichten komen vaak onverwacht, als je geest nog wel alert is, maar je niet op prestatie uit bent, een beetje zit te dagdromen, te experimenteren, je bureau of je lab opruimt – zoals Alexander Flemming deed toen hij de penicilline ontdekte.

Voor deze serendipiteit zijn opnieuw rust, aandacht, een zekere vorm van alertheid en een open, creatieve geest nodig. Een geest die dus ontspannen is en zich op het juiste kairosmoment over iets verwondert en naar zijn intuïtie kan luisteren. Je zou dus bijvoorbeeld meer speelse, creatieve experimenteerplekken kunnen scheppen in het onderwijs en de wetenschap. De huidige organisatie en financiering van onderwijs en onderzoek maken dat de vrije experimenteerruimte steeds meer in het gedrang komt. Door opnieuw aandacht en tijd te besteden aan die vrije ruimte, gelinkt aan serendipiteit, kan dat weer mogelijk worden.'

Wie is Joke Hermsen?

Joke Hermsen (Middenmeer, 1961) studeerde letteren en wijsbegeerte in Amsterdam en Parijs en promoveerde in 1993. Ze heeft een twintigtal boeken gepubliceerd, waaronder de filosofische essays *Stil de tijd* (2010), *Kairos* (2014) en *Melancholie van de onrust* (2017). Haar romans *De liefde dus* (2008), *Blindgangers* (2016) en R*ivieren keren nooit terug* (2018) werden genomineerd voor belangrijke literaire prijzen. Tijd, kunst en de liefde zijn terugkerende thema's in haar werk, maar ook schreef ze over gender en over vergeten vrouwelijke denkers en beeldend kunstenaars. Onlangs bundelde ze haar filosofische essays over de tijd in *Tijd is hoop* (2025). Sinds 2026 is Hermsen voorzitter van PEN Nederland, dat opkomt voor vervolgde schrijvers wereldwijd.

Slow science

In andere interviews las ik dat de onderwijsmethode heel belangrijk is. Kunt u dat wat verduidelijken?

'De meeste methodes die we in het onderwijs en het wetenschappelijk onderzoek hanteren, zijn van logische, rationele en analytische aard. Die zijn door de eeuwen heen steeds meer de boventoon gaan voeren. In het onderzoek staat het bekomen van het resultaat dat reeds voorspeld werd steeds centraal. Dat deze methode zo geïntegreerd is, is voor een stuk verklaarbaar; wat betreft meetmethodes, falsifieerbaarheid en vastlegging heeft dat uiteraard sterke kenmerken. Maar tegelijkertijd gaat er ook iets verloren.
In mijn boek *Stil de tijd* bespreek ik onder meer de Franse filosoof, wiskundige en Nobelprijswinnaar Henri Bergson. Hij bepleitte eveneens een andere methode voor wetenschap en filosofie: die van de *intuïtie*. Om tot aandacht, serendipiteit, rust en hernieuwde creativiteit te komen, is het nodig dat we de werkelijkheid niet uitsluitend logisch en analytisch benaderen. We moeten ook opnieuw leren onze intuïtie en verbeeldingskracht te oefenen en voor het onderzoek in te zetten.'

Hoe moeten we intuïtie definiëren?

'Ik zie het als een vorm van invoelend, meevoelend denken. Ze bevindt zich tussen een sensitieve ontvankelijkheid en een redelijke manier van denken die een beroep doet op alle kennis en vermogens van het verstand. Intuïtie verschilt dus nogal van instinct; intuïtie heeft veel meer een bemiddelend vermogen tussen het domein van emoties, sensaties, herinneringen en zintuiglijke ervaringen enerzijds, en anderzijds alle rationele vermogens.
Ik denk dat voor werkelijke creativiteit – het onverwachte en ongezochte – intuïtie noodzakelijk is. In mijn zienswijze is intuïtie ook verbonden aan een specifieke ervaring van tijd. En intuïtie vraagt ook om rust en aandacht. Het hollen van de ene verplichting naar de andere deadline en voortdurend verbonden zijn met beeldschermen is daarvoor helaas niet erg bevorderlijk.'

U benadrukt ook dikwijls het essentiële verschil tussen 'hebben' en 'zijn'.

'Inderdaad, het 'hebben' van diploma's, van een goed cv, van titulaturen enzovoort is erg belangrijk geworden in onze samenleving, maar dit kan het 'zijn' – en daarmee ook de intuïtie, die vanuit het zijn opborrelt – in de weg staan. Met het toenemende gewicht dat we geven aan de klassieke, rationele manier van denken, kennen we ook meer gewicht toe aan het hebben. De andere schaal, die van intuïtie en van het zijn, moeten we opnieuw daarmee in balans brengen. Pas vanuit die balans kunnen er ook nieuwe, hoopvolle manieren van denken ontstaan, zoals ik in de inleiding op mijn nieuwe boek *Tijd is hoop* heb geschreven.'

> **'We moeten opnieuw leren onze intuïtie en verbeeldingskracht te oefenen'**

> **'Laten we de verschillende balansen opnieuw in evenwicht proberen te brengen'**

Ik kom nog even terug op de serendipiteit: is die ook verbonden met inspiratie?

'Binnen de wetenschap, het onderwijs en zelfs binnen de bredere maatschappij wordt inspiratie vaak ingeschat als iets vaags, of anders als een niet ter zake doend fenomeen. De hele kwestie van inspiratie, bezieling, de 'ziel' – zo oud als de mensheid – is in de afgelopen eeuw grotendeels afgedaan als niet interessant of niet relevant. Ik denk dat als we de concepten die ik tot nu toe heb aangehaald meer in de praktijk willen brengen en meer balans willen creëren in wetenschappelijk onderzoek, in onderwijs, maar ook in de menselijke conditie en de samenleving zelf, we die ziel, die bezieling, die inspiratie ook opnieuw ernstig moeten nemen.
Misschien moeten we het debat hierover weer eens heropenen: wat verstaan we in deze eenentwintigste eeuw precies onder 'ziel' of 'bezieling'? Kunnen we als mensen wel zonder? Volgens oud-Griekse filosofen als Aristoteles was de belangrijkste taak van de mens om 'goed voor je ziel te zorgen'. Hoe kunnen we dit deze dagen nog begrijpen? Hoe dragen we nu zorg voor onze ziel? Dat lijkt me essentieel, zeker nu we helaas vaststellen dat de westerse wereld zich niet alleen op een weinig hoopvolle weg bevindt – denk aan het klimaat, politieke rechtvaardigheid, sociaal-economische verhoudingen en ontwikkelingen van totalitaire aard – maar ook steeds meer onttoverd en dus onbezield dreigt te raken. Mijn voorstel is eigenlijk eenvoudig: laten we de verschillende balansen opnieuw in evenwicht proberen te brengen. Kairos versus Chronos, zijn versus hebben, intuïtie versus analytisch denken, scholè versus de drukte, geest versus ziel. Het gaat erom tot een zeker harmonisch evenwicht

hiertussen te komen, om als mens en als samenleving in balans te kunnen zijn.'

De vraag die zich dan steeds meer opdringt: moeten we het systeem van onderwijs en onderzoek dan niet aanpassen?
'Wel inderdaad, als we het over intuïtie en inspiratie hebben, dan zouden we wellicht een eigentijdse variant van een oud onderwijsideaal moeten vormgeven: de bildung. In de negentiende eeuw ging dit ideaal ervan uit dat een mens zich op verschillende niveaus moest ontwikkelen: niet alleen het analytische en logische vermogen, maar ook de ziel moest worden gevoed – met kunst, muziek, literatuur, poëzie en filosofische vragen. Dat bildungsideaal, dat een breed onderwijsmodel voorstond, hebben we geleidelijk vervangen door een steeds gespecialiseerder onderwijsmodel. Ik zou een terugkeer naar een bredere basis willen bepleiten, met meer aandacht voor alles wat de menselijke ziel kan voeden, dus alles wat ons kan inspireren en verrassen, onze verwondering en intuïtie kan aanblazen en ons zo kan stimuleren om onverwacht nieuwe wegen in te slaan.
Van alle kanten ziet de menselijke conditie zich door robots, automatisering, digitalisering en kunstmatige intelligentie (AI) omringd. Maar wat onderscheidt ons als mensen van AI? Dat heeft naar mijn idee juist te maken met inspiratie en intuïtie, en met het kunnen scheppen van het onverwachte en in die zin onprogrammeerbaar nieuwe. Een robot zal waarschijnlijk nooit intuïtief associërend en meevoelend kunnen denken.
Ons denken wordt voor een groot deel bepaald door spontane ingevingen, zielsoprispingen, intuïtieve vermoedens en door al datgene wat zich een leven lang onderhuids in ons heeft opgeslagen. Het is een zee aan geleefde tijd, die we ons niet meer bewust herinneren, en die Henri Bergson daarom *le moi profond* noemt, 'het dieper gelegen zelf', onachterhaalbaar voor onze geest, maar waar we intuïtief en onbewust wel degelijk uit putten als we iets nieuws maken. Het zal voor de ontwikkelaars van AI niet meevallen om een robot te maken die een onprogrammeerbaar, onherinnerbaar, onbewust verleden met zich meedraagt, waaruit hij juist put als hij op intuïtieve wijze begint te denken.'

In een later nummer van* Th&ma *zullen we dieper ingaan op AI, maar inderdaad: AI leidt ook tot een zekere verschraling wat betreft de menselijke vaardigheden.
'Binnen AI-kringen maken ze vaker de fout om denken te verwarren met kennen en weten. Kennen en weten richten zich, zoals Hannah Arendt beschrijft in *The Life of the Mind*, op datgene wat reeds voorhanden is, welke werkelijkheid dat ook betreft: biologisch, wiskundig, sociaal, politiek, noem maar op. Denken is iets anders; denken is wat Arendt 'heimatlos' noemt. Het denkende ik noemt zij een nomadisch subject, een reiziger, die onderweg is, zonder te weten waar hij zal aankomen. Het denken verhoudt zich tot datgene wat er 'nog niet' is, en dus ook 'nog niet' bepaald kan worden.

> **'Als een zwerver zonder beeldscherm in de hand kun je tot grotere inzichten komen'**

En hier is opnieuw een link met Kairos: die 'thuisloze' nomadische denker kijkt niet op de klok. Hij bevindt zich namelijk op een pad dat zich enkel al reizende via intuïtie ontvouwt. Het einddoel is er nog niet – en dat 'nog niet' is van groot belang in onderzoek. Het denkende ik is niet alleen heimatlos, maar leeft ook in een andere tijdsdimensie, door Arendt ook wel het 'nunc stans' genoemd, het staande nu, een interventie op de kloktijd waarin het 'nu' eeuwig lijkt te duren. Als een zwerver zonder klok of beeldscherm in de hand kun je tot grotere inzichten komen.'

Ik zie die verenging helaas ook. Academische vrijheid was vroeger veel sterker aanwezig. De aanpak van doctoraten en projecten zit nu vaak in een strak keurslijf dat nauwelijks serendipiteit toelaat. Terwijl dit net essentieel is in slow science.
'Dat klopt. Ik zou dit ook willen verbinden met een horizontalere manier van denken. We moeten vermijden dat we ons eindeloos specialiseren, waardoor zelfs onze naaste collega's ons niet meer begrijpen. Het lijkt me daarom ook wenselijk om een nieuwe vorm van het bildungsideaal te ontwikkelen, zodat we opnieuw tot een breder en diepzinniger mensbeeld kunnen komen. U haalt terug serendipiteit aan. Zoals gezegd vraagt serendipiteit om bezieling, intuïtie, lege experimenteerruimte, rust, aandacht en alertheid van geest. Maar er is nog iets interessants aan de hand: waar komt dat woord 'serendipiteit' eigenlijk vandaan?
Serendip is een oude benaming voor Sri Lanka, het voormalige Ceylon. Horace Walpole, een Engelse schrijver uit de achttiende eeuw, vond een oud sprookje over de drie prinsen van Serendip. Zij werden door hun vader het land in gestuurd om wijsheid te vergaren. En uit dat sprookje komt die onverwachte vondst voort. Dit concept komt dus uit het Oosten.
En zoals zo vaak zie ik hier een vruchtbare mogelijkheid van een kruisbestuiving van oosterse met westerse tradities. Binnen de oosterse denktradities worden de verschillende disciplines veel minder rigide van elkaar afgescheiden. Wetenschap, filosofie, kunst en cultuur, en spiritualiteit of religie zijn veel meer met elkaar verbonden. In het Westen hebben we dat bijna volledig gescheiden in aparte bastions, terwijl het allemaal uitdrukkingen zijn van waartoe de mens

in staat is. Dus mijn pleidooi is dan ook dat westerse wetenschappers, onderwijsmensen, schrijvers en filosofen ook naar andere tradities kijken om geïnspireerd te worden en te ontdekken hoe die diverse disciplines wél verbonden kunnen zijn.'

Moeten we dan misschien niet, net zoals in de zorg, tot een ander businessmodel komen voor het onderwijs?
'Uiteraard spreekt dat voor zich. Ik haal dat ook diverse malen aan in mijn werk. De kritiek op het westerse model heeft natuurlijk ook een politieke connotatie. De zorgen over de neoliberalisering van het onderwijs, maar ook van andere publieke sectoren zoals de zorg, zijn groot. Het kapitalistisch neoliberale model focust op het behalen van meer rendement en het vermeerderen van vermogen en kapitaal, en is weinig geïnteresseerd in verbondenheid tussen mensen, en al helemaal niet in inspiratie, bildung of bezieling. Maar dit betekent feitelijk dat dit model niet in de mens of de menselijkheid van een samenleving geïnteresseerd is. En dat kan gevaarlijke gevolgen hebben. Cultuurkritiek is uiteraard altijd ook politieke kritiek.
Toen onze generatie studeerde, waren de onderwijsinstellingen inderdaad nog niet zo sterk gegijzeld door dit kapitalistisch neoliberale model. Dus de tijd is rijp om ook vanuit het onderwijs en het brede veld van de cultuur een ander maatschappelijk model te ontwikkelen, waarin mensen weer voor 'hun ziel kunnen zorgen', geïnspireerd kunnen raken, verbindingen met elkaar aangaan en gezamenlijk een rechtvaardige en solidaire samenleving nastreven. Verenig u en stap over kleine verschillen heen. Zoek de verbinding om het menselijke van de samenleving te herstellen.'

Die zienswijze zal zeker bijdragen tot betere slow science.
'Misschien mag ik tot slot nog iets over de verwondering zeggen. Verwondering is net wat al die verschillende disciplines en vakgroepen met elkaar verbindt, maar ze staat ook aan de wieg van elke grote ontdekking. Ik bedoel: je op het juiste moment kunnen verwonderen over datgene wat je niet had verwacht, dat is 'serendipiteit' in een notendop, en is vaak de eerste stap naar een nieuw inzicht.

> **'Zoek de verbinding om het menselijke van de samenleving te herstellen'**

> **'Laat studenten ook eens een film kijken die niet met het vakgebied te maken heeft'**

Dus zouden we die verwondering in het onderwijs moeten aanwakkeren. Laat studenten tijdens hun lessen ook eens naar muziek luisteren, een gedicht lezen of naar een film kijken die niet met het vakgebied te maken heeft; dat zal hun verwondering stimuleren. En aangezien die verwondering aan de wieg staat van elke grote ontdekking, zal dat zeker ook beter onderzoek ten goede komen. De mens wordt geboren met twee belangrijke wezenskenmerken: het verlangen naar verbondenheid en het vermogen van nieuwsgierigheid en creativiteit. Als je een menselijke samenleving nastreeft, zou je juist die twee kenmerken in het onderwijs moeten oefenen.
Stimuleer verwondering, en het zal slow science zeker vooruithelpen.'

Dirk Franco
is hoofdredacteur van Th&ma